

J.M.J. Sicking

Hans Anten, *Het bekoorlijk vernis van de rede. Over poetica en proza van F. Bordewijk.* Historische Uitgeverij, 1996.

De afgelopen jaren heeft Hans Anten al vaak gepubliceerd over de prozavernieuwing die rond 1930 in Nederland gestalte begon te krijgen. Zijn dissertatie over Bordewijk is daar de bekroning van, omdat veel resultaten van eerder verricht onderzoek nu met elkaar zijn verbonden en aangevuld. De bibliografie geeft enig zicht op dat proces, al heeft Anten vier oudere artikelen van zijn hand niet meer apart vermeld.

In zijn studie bespreekt hij eerst Bordewijks literatuuropvattingen, zoals die vallen af te leiden uit enkele losse uitspraken en een reeks literaire kronieken van na de oorlog. Dat materiaal blijkt een ‘verhelderende handreiking’ te bieden bij het hoofdonderwerp: de analyse en interpretatie van Bordewijks verhalend proza. Als specimina daarvan zijn gekozen *Knorrende beesten* (1933), de novelle ‘De eenheid in de tegendelen’ uit *Studiën in volksstructuur* (1951) en *De doopvont* (1952). Aan de ene kant vertegenwoordigen deze nog weinig bestudeerde teksten verschillende kanten van Bordewijks schrijverschap, aan te duiden met de steekwoorden expressionisme, surrealisme (eigenlijk: magisch realisme) en realisme. Tegelijkertijd vertonen ze verschillende thematische overeenkomsten en vormen ze volgens Anten bovendien variaties op eenzelfde grondgevoel, dat in een verhaal uit de bundel *Het eiberschild* fraai als volgt staat omschreven: ‘De rede, schoonst geheten zege van de mens op

zichzelf, is een vernis, bekoorlijk, blinkend, toegegeven, maar niet meer dan een teder vlies. [...] Wat daaronder ligt, tot op ontzaglijke diepten, kan enigermate beschreven worden, meer nog vermoed, gelijk de aardkern zelf, maar nooit verklaard.' Aan deze formulering is de titel van dit proefschrift ontleend. Die geeft aan hoe belangrijk het raadsel als thema bij Bordewijk is, maar lijkt er ook even op te zinspelen dat men zich als lezer / interpretator vaak de tanden stuk kan bijten op het werk van een schrijver om wie nog steeds een vreemde, geheimzinnige waas hangt.

De manier waarop Anten te werk is gegaan doet degelijk aan en met recht heeft hij zijn voordeel proberen te doen met verschillende benaderingswijzen. Maar wie niet in de domstad werkt of heeft gestudeerd, moet wel even glimlachen als het onderzoek dat zich met name richt op de interne samenhang van literaire teksten beschouwd wordt als een typisch 'Utrechtse' traditie. Zijn er niet nog een paar plaatsen in de wereld te noemen waar wetenschappers zich - ja, ja, soms zelfs nog eerder dan in Utrecht - ook met heel aardige resultaten op datzelfde uitgangspunt hebben gebaseerd? En is de belangstelling voor een breed opgezet contextonderzoek nu werkelijk zo 'recent' als in het afgelopen jaar niet geheel toevallig wordt gesuggereerd vanuit diezelfde stad waar men nog altijd 'poëticaal' spelt in plaats van 'poëticaal'? Nu ja, als FC Utrecht ook maar in de eredivisie blijft, denkt een Groninger dan.

De contextuele gegevens die Anten bij zijn tekstanalyses betreft, liggen voor de hand, maar zijn daarom niet minder informatief en bruikbaar: de auto als symbool van moderne techniek en mechanisering, de filosofie van Heraclitus, de geleidelijke afbraak van de negentiende-eeuwse standenmaatschappij. Ook Bordewijks kritische standpunten en met name zijn verhouding tot enkele kunststromingen uit zijn tijd kunnen vaak zinvol worden toegepast op diens eigen manier van werken. Toch blijven er binnen deze aanpak nog allerlei vragen onbeantwoord. Soms komt dat doordat Anten zelf aan bepaalde kwesties voorbijgaat. Voorbeelden daarvan zijn te vinden in de bespreking van de merkwaardige novelle 'De eenheid in de tegendelen', waarin

[p. 61]

een ingekaderd verhaal lijkt te verbeelden welke psychische processen oom Hein en zijn beide nichtjes doormaken. Wat is hier nu de betekenis van het briefje dat de meisjes later van hun oom ter opheldering krijgen en waarin staat dat zij moeten denken aan het woord van de dichter 'Vrees niet, Arcadië; vind vrienden van uw dak'? En in hoeverre is in datzelfde verhaal - ook voor degenen die wellicht zelf al weten dat 'agiotage' te maken heeft met kunstgrepen in de effectenhandel - de naam van de procuratiehouder Agiavaal in zijn *geheel* verklaard, als Anten alleen opmerkt 'Hij deed wat de delen van zijn naam Agia-vaal aangeven: door onzichtbare machinaties hield hij hen buiten rechtsvervolging'?

Dit zijn echter slechts incidentele kwesties. De diepere reden waarom men dikwijls moeilijk greep kan krijgen op Bordewijks werk is niet alleen dat daarin veel voorvallen en verbanden voorkomen die zich onttrekken aan rede en logica en, zoals in een van de verhalen staat, kennelijk eerder moeten worden ervaren dan besproken en doordacht. Ook heel typerend is dat de schrijver graag prikkelende tegenstellingen oproept die niet tot een eenduidige waardebeoordeling leiden, met als bekendste voorbeeld de sleutelbegrippen angst en tucht. Anten bespreekt in zijn boek vele andere ambivalenties, zoals natuur en techniek, rede en gevoel of instinct, vormelijkheid en verbeelding, mannelijk en vrouwelijk, materie en geest, aristocratie en proletariaat. Het is Bordewijk kennelijk niet te doen om de simpele constatering dat alle dingen twee kanten hebben. Niet voor niets vallen bij hem vaak de woorden 'eenheid', 'harmonie', 'evenwicht' en 'balans', allemaal situaties die moeilijk zijn te bereiken en steeds weer gemakkelijk 'verstoord' kunnen worden. Maar waar de verteller of de auteur nu zelf precies staat in de discussies die hij onvermijdelijk bij zijn lezers oproept, blijft de vraag. Is hij vooral een geïnteresseerde toeschouwer, die streeft naar een afgewogen, min of meer objectief oordeel? Kiest hij van tijd tot tijd toch partij en houdt hij er behalve

persoonlijke, misschien soms ook wisselende waardeoordelen op na? Of is hij er vooral op uit verschillende visies en posities *naast* elkaar te plaatsen, zodat een meerstemmigheid ontstaat die breekt met de objectiviteitsillusie en tegelijkertijd subjectiviteit voorkomt? Zowel in de vroegere kritiek als in hedendaagse studies en artikelen zijn op dit punt uiteenlopende stellingen verdedigd, zoals Anten af en toe in het voorbijgaan signaleert. Soms gaat het echter om dubbelzinnigheden die van een andere orde zijn dan de hierboven genoemde algemene voorbeelden.

De hoofdfiguur uit *De doopvont*, Amos de Bleeck, is in vele opzichten een vat vol tegenstrijdigheden. Dat geldt ook voor het gegeven dat hij in de naoorlogse jaren niet alleen zeer anti-Duits is, maar ook duidelijk blijkt geeft van een antisemitische gezindheid. Anten signaleert ook dat laatste punt en wijst er tegelijkertijd op dat corrigerende tegenstemmen in de roman niet ontbreken. Dat is waar. Maar in 'De eenheid in de tegendelen' is zo'n tegenstem afwezig wanneer de vertelinstantie over een procuratiehouder koelweg opmerkt: 'Hij had, gelijk bij Joden vaak voorkomt, een exceptionele geslachtsnaam; hij heette Geldwolverij.' Dit lijkt op een vorm van antisemitisme die tijdens het interbellum nog bij veel schrijvers van naam voorkwam.

Deze opmerking is niet bedoeld als het begin van een soort requisitoir. Wel lijkt het na lezing van Antens boek een goed idee om de denkbelden die Bordewijk bij herhaling via vertellerscommentaren en overwegingen van zijn personages lanceert eens systematisch te gaan verzamelen en bezien. Dat is iets anders dan een voortgezet, altijd min of meer vrijblijvend thematisch onderzoek. Wellicht kan zo'n nieuwe benadering leiden tot een werkintern schrijversportret dat markanter is dan de bestaande biografische schetsen die nu bij gebrek aan materiaal in

[p. 62]

uiterlijke bijzonderheden moeten blijven steken. Een bijkomende vraag zou dan kunnen zijn waarom boeken van Bordewijk op het vlak van de emoties bij veel lezers nog altijd een gevoel van bevreemding oproepen.

In: Vooy's. Tijdschrift voor Letteren 15 (1997), nr. 2.